

“CÜMLƏ ÜZVLƏRİ” MƏSƏLƏSİ

“Cümlə üzvü” termininə ümumi bir tərif vermədən, bu terminin mahiyyətini izah etməzdən əvvəl cümlə üzvü dedikdə təsəvvürdə yaranan ilk anlayışları sadalayaq: cümlənin struktur və kommunikativ tərkibinə daxil olan, özünün müstəqil leksik mənası olan, müstəqil şəkildə müəyyən suallara cavab verən, digər üzvlərlə də istər qrammatik(sintaktik), istər məna baxımından əlaqəyə girən, tək bir sözlə və ya söz birləşməsi, istisna hallarda cümlə ilə ifadə olunan komponent.

Məsələyə hansı aspektdən yanaşmağımızdan asılı olaraq bu təsəvvürləri xeyli genişləndirmək mümkündür. Yuxarıda sadaladıqlarımız cümlənin sintaktik üzvlənməsi baxımından yaranır. Lakin cümlə hər nə qədər sintaktik vahid olsa da, hər dil səviyyəsinin bu və ya digər ünsürlərini özündə toplamaqla formalaşır. Yəni sözlər, ifadələr dilin sintaktik səviyyəsinə gələnə qədər leksik və morfoloji səviyyədə yaranır, sonra isə sintaktik səviyyədə əlaqələnməklə lazımı donə bürünür. Bu baxımdan prof. K. Abdullayevin fikirləri bizim üçün olduqca maraqlıdır: “Bütövlükdə cümlə konstituentləri hər dil səviyyəsinin məhsulunun ümumiləşdirilmiş məcmuyu kimi götürülə bilər.

Sintaktik səviyyədə bu cümlə üzvləridir, leksik səviyyədə cümlə vahidləridir, morfoloji səviyyədə cümlə elementləri”(2, s. 29).

Əksər tədqiqatlarda cümlə üzvlərinə verilən təriflər yanlış olmasa da olduqca konkret, bəzi hallarda bəsitdir və məsələnin dərinliyinə, mahiyyətinə varmağa mane olan ilk addım da buradan yaranır. Struktur və mahiyyət etibarilə bir-birinə çox da uzaq olmayan bu tərifləri ümumiləşdirib belə verməyi məqsəduyğun bildik: Cümlə üzvü – mənə və qrammatik cəhətdən bir-biri ilə bağlı olub, müstəqil sintaktik vəzifə daşıyan söz və söz birləşmələridir.

Prof. Ə. Abdullayev cümlə üzvlərindən danışarkən belə bir tərif də verir: “Lüğəvi mənaya və qrammatik şəkllə malik olan hər bir söz və ya söz birləşməsi cümlə üzvü ola bilər”(1, s. 104).

Yuxarıda dilin leksik və morfoloji səviyyədə üzvlənməsindən bəhs etdik, lakin bu o demək deyil ki, istənilən müstəqil lüğəvi mənəsi olan söz, qrammatik tamlığını da tapıb cümlə üzvü ola bilər. Eləysə, xitablar, ara söz məqamında işlənən sözlər necə? Xitablar da müstəqil leksik mənaya malik olan sözlərlə ifadə olunur, lakin onları cümlə üzvü adlandırmaq mübahisəlidir. Çünki cümlə üzvü sərbəst şəkildə digər üzvlərlə də qrammatik baxımdan əlaqələnməlidir. Halbuki xitablar bu və ya digər cümlə üzvü ilə nəinki qrammatik baxımdan, bəlkə sırf mənə baxımından da əlaqələnmir, yaxud zəif əlaqələnir. Deməli, müstəqil leksik mənəsi olan hər söz cümlə üzvü yox, cümlənin leksik vahidi olur və ya cümlədaxili vahid hesab olunur.

Digər bir məsələ cümlə üzvü adlandırdığımız bu anlayışın elə adından yaranır. “Cümlə üzvü”, yəni cümlənin üzvü, cümlənin komponenti. “Bu komponent struktur baxımdan cümlə üzvüdür”, – desək daha doğru olar. Çünki hər bir cümlə üzvünün sintaktik funksiyasını bir kənara qoyub, kommunikasiyaya xidmət etdiyini nəzərə alsaq, cümlə üzvü anlayışı ilə yanaşı, daha ümumi mənada “nitq vahidi, nitqin hissəsi” anlayışlarını da işlədə bilərik.

Bütün bu yazdıqlarımıza əsaslanaraq cümlə üzvlərinə belə bir tərif verə bilərik: cümlənin struktur və kommunikativ tərkibinə daxil olub müstəqil leksik mənəsi olan, ayrı-ayrılıqda, yaxud birlikdə sintaktik və kommunikativ vəzifə daşıyan, müstəqil şəkildə müəyyən suallara cavab verən, digər üzvlərlə də mənə-semantik və qrammatik baxımdan əlaqələnən sözlərə və söz birləşmələrinə cümlə üzvü deyilir. Bu tərifdə “nitq vahidi” deyil, “cümlə üzvü” ifadəsini işlətməməizin əsas səbəbi “nitq vahidi” dedikdə daha ümumi anlayışların nəzərdə tutulmasıdır. Nitq vahidi dedikdə kommunikasiyaya xidmət edən istənilən vahid nəzərdə tutula bilər. O zaman nəinki tərifdə qeyd olunan xüsusiyyətləri daşıyan sözlər, eyni zamanda xitab, ara söz, köməkçi sözlər də cümlədaxili üzv hesab oluna bilər.

İkinci problem isə cümlə üzvlərinin bölünmə prinsiplərində yaranır. Əslində, bu problemi doğuran məsələyə tədqiqatçıların fərqli baxış bucaqlarıdır. Bir çox tədqiqatçılar ənənəvi qayda ilə gedərək cümlə üzvlərini iki qrupa – baş və ikinci dərəcəli üzvlərə ayırırlar. Əlbəttə, biz bu bölgünü inkar etmirik, lakin məsələyə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Hər nə qədər müzakirəli və qəbuledilməz olsa da, əlavə üzvləri də fərqləndirən tədqiqatçılar var. Cümlə üzvlərinin bölünməsindən bəhs edən tədqiqatçılar bu məsələyə, əsasən, sintaktik baxımdan yanaşdıqları üçün bu məqamda qrammatik və ya sintaktik üzvlənmədən söz açmaq daha doğru olar. Lakin cümlə aktual baxımdan da üzvlənə bilər. Qrammatik, yaxud sintaktik üzvlənmə cümlə üzvlərinin bölünməsinə ənənəvi yanaşır, istər məktəb, istər bir çox ali məktəb qrammatikalarından öyrəndiyimiz üzvlənmə məhz sintaktik üzvlənmədir. Aktual üzvlənmə isə məntiqi-psixoloji, kommunikativ baxımdan üzvlənmədir, yaxud məntiqi-sintaktik üzvlənmədir. Biz burada məsələnin sintaktik üzvlənmə baxımdan bəzi mübahisəyə cəlb ediləcək yönünə yanaşmağa üstünlük veririk. Qeyd etdiyimiz kimi, ənənəvi olaraq dilçilər cümlə üzvlərini baş və ikinci dərəcəli olmaqla iki qrupa ayırmışlar. Baş üzvlər sırasına mübtəda və xəbər, ikinci dərəcəli üzvlər sırasına isə təyin, tamamlıq və zərfliliyi daxil etmişlər. Sintaktik baxımdan bu üzvlər nəyə əsasən belə qruplaşdırılır? Məlumdur ki, cümlənin istər struktur, istər kommunikativ baxımdan qurulmasında hər üzv eyni dərəcədə iştirak etmir. Bir qism üzvlərin işlənməsi fikrin ifadəsi baxımından mütləqdirsə, onlar olmadan cümlə formalaşsa bilmirsə, bəzi üzvlərin iştirakı mütləq deyil, sadəcə mühimdir. Yəni onlar fikrin ifadəsində əsas yox, köməkçi vasitədir, məlumatın kommunikativ(informativ) tamlığına xidmət edir. Əlavə olaraq, cümlədə predikativlik baş üzvlər vasitəsilə özünü sərgiləyir. İkinci dərəcəli üzvlər cümlənin predikativ və ya qrammatik əsasınının formalaşmasına birbaşa təsir etmir. Həmçinin bu üzvlər baş üzvlərdən də bu

və ya digər dərəcədə asılı olur, iki baş üzv qütbündən birinə daxil olurlar. Halbuki bu qütbləri (mübtədə qütbü, xəbər qütbü) yaradan da, ikinci dərəcəli üzvləri öz ətrafına toplayan da baş üzvlərdir. Yəni cümlənin müstəqil üzvləridir. Bəs baş üzvlərdən hansı daha əsasdır, daha müstəqildir – mübtədə, yoxsa xəbər?

Yenə prof. Kamal Abdullayevə istinad edərək belə bir faktı diqqətə çatdırmaq istəyirik: “Bu və ya o biri baş üzvün daha üstün mövqeyi məsələsi ilə bağlı mübahisələri üç nöqtəyi-nəzərdən birləşdirmək və ayırmaq mümkündür. Birinci nöqtəyi-nəzər dominant baş üzv kimi cümlənin heç hansı baş üzvünü ayırmamaq prinsipi üzərində qurulur. Bu prinsipin tərəfdarları mübtədə və xəbəri bir-birinə qarşılıqlı tabe olan üzvlər kimi nəzərdən keçirirlər...

Bu qlobal məsələdə ikinci mövqe xəbərin tam dominant, aparıcı baş üzv olması fikrini irəli sürüb müdafiə edənlərin mövqeyidir. Bu tədqiqatçıların fikrinə görə, xəbər cümlədə tabeədən özəkdir, təşkil edən mərkəzdir, cümlənin o biri baş üzvünün – mübtədanın əlamətlərini də özündə saxlaya bilən xüsusi vacib strukturun tərkib hissəsidir...

Üçüncü mövqe tərəfdarları baş üzvlər arasında dominant, aparıcı üzv kimi mübtədanı qəbul edirlər.” (2, s. 38-41)

Biz də bu məsələyə ikinci mövqe tərəfdarları kimi yanaşırıq. Bizə görə də, xəbər mübtədadan daha dominant üzvdür. Bu fikrin dilçiliyimizdə daha ardıcıl tərəfdarı prof. Ə. Dəmirçizadə olmuş, “Müasır Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri” kitabında məsələyə xüsusi diqqət göstərmişdir.

Ə. Dəmirçizadə bu məsələyə Azərbaycan dilçilərinin mövqeyindən yanaşmamışdır. Daha dəqiq desək, xəbərin rolunu həddindən artıq şişirdən müəllif, mübtədanın rolunu azaltmış, hətta onu baş üzv sırasından çıxarmışdır. I dərəcəli müəyyənləşdirici üzv olaraq mübtədanı tamamlıqla yanaşı qoymuş, II dərəcəli üzv kimi yalnız təyini göstərmişdir (6, s. 64).

Lakin Ə. Abdullayev belə hesab edir ki, heç Ə. Dəmirçizadənin özü də nəticə etibarilə Azərbaycan dilinin cümlə üzvləri məsələsini düzgün həll etməyə müvəffəq ola bilməmişdir. Müəllif bu əsərin ən böyük nöqsanlı cəhətləri kimi zərfləyin cümlə üzvləri sırasından çıxarılmasını, mübtədanın baş üzv sayılmamasını və xitab, ara söz, nida və bağlayıcıların cümlə üzvü hesab edilməsini göstərir.

Biz isə fikrimizi isbat etmək üçün bir sıra arqumentlər irəli sürürük. Lakin bu arqumentlər məsələyə struktur baxımından yanaşdıqda özünü daha doğlun əsalandırır. Kommunikativ baxımdan yanaşdıqda mübtədanın daha əsas olmasını, fikir özülü olmasını, hətta cümlədə ifadə olunan fikrin mərkəzində durmaqla yanaşı ona başlayan və onu tamamlayan üzv olması fikrini də inkar etmirik. Necə ki, yazırlar: “Mübtədə cümlədə ən əsas fikir özülüdür”. Bəli, sadəcə fikir özülü. Məsələni struktur aspektindən nəzərdən keçirək. Belə bir cümlə yazırıq:

Çaya tamaşa etmək cansıxıcı idi.

Bildiyimiz kimi, cümlə üzvlərini sintaktik baxımdan təhlil edib qruplaşdırarkən ilk sual xəbərə verilir və təhlilə xəbərdən başlanılır. Düzdür, bu gün bu öz möhkəmliyini tam qorumasa da, həm təhlilin rahatlığı, həm ümumi qayda etibarilə belədir. Yəni xəbər müəyyənləşdikdən sonra digər üzvlərin də müəyyənləşməsi, təhlili üçün daha əlverişli şərait yaranır. Yalnız xəbərə sual verdikdən sonra mübtədə də xəbərə əsasən, deyə bilərik ki, birbaşa müəyyənləşir. Lakin sualı birbaşa mübtədaya verdikdə eyni nəticə əldə olunmur. Yenidən xəbəri müəyyənləşdirmək tələb olunur. Zənnimizcə, burada müəyyən mənada mübtədanın xəbərdən asılılığı nəzərə çarpır.

Əksər qrammatikalarda da qeyd olunduğu kimi, mübtədanın bütün morfoloji əlamətləri xəbərdə əks olunur. Yəni xəbər qrammatik baxımdan mübtədadan asılıdır. Lakin bu məsələyə əks qütbədən yanaşsaq, bu dəfə də mübtədanın xəbərdən nisbətən asılı olduğunu düşünə bilərik. Xəbər mübtədanın morfoloji göstəricilərini özündə saxladığına görə sadə cümlələr sırf xəbər əsasında formalaşa bilər. Təktərkibli cümlənin növlərindən bəhs edən tədqiqatçılar onları mübtədə və xəbər əsasında formalaşan təktərkibli sadə cümlələr olmaqla iki qrup ayırırlar. Mübtədə əsasında formalaşan sadə cümlələr hansılardır? Yalnız adlıq cümlələr. Xəbər əsasında formalaşan təktərkibli sadə cümlələr isə qeyri-müəyyən şəxslə, ümumi şəxslə, şəxssiz cümlələrdir. Deməli, xəbər əsasında daha çox cümlə formalaşır. Və bu sırf struktur aspektindən yanaşmaqla əldə edilən qənaətdir. Lakin elə burası da doğrudur ki, təktərkibli cümlələrdə əksərən fikir özülü də elə xəbərin özü olur, yaxud tamamlıq bu rolda çıxış edir.

Belə bir yanaşma da irəli sürə bilər ki, buraxılan üzv daha sərbəstdir. Əgər mübtədə buraxıla bilirsə, deməli xəbərlə müqayisədə daha sərbəst üzvdür, yəni daha əsasdır. Lakin, xeyr. Xəbər cümləyə təhkim olunmuş üzv olduğundan, həmçinin öz funksiyası ilə bərabər mübtədanın da göstəricilərini daşdığından, ona işarə etdiyindən cümləni xəbərsiz təsəvvür etmək qeyri-mümkün görünür. Deməli, buraxılan üzv (mübtədə) nə qədər sərbəst olsa da, cümlə öz funksiyasını onsuz da yerinə yetirə bilər. Və bu o deməkdir ki, bəzi hallarda (xəbər əsasında formalaşan təktərkibli cümlələrdə) nəinki struktur, hətta kommunikativ baxımdan da mübtədə xəbərdən daha əsas deyildir. Adlıq cümlələr isə daha çox bədiiliyə xidmət etdiyindən, gündəlik ünsiyyətə nisbətən yad olduğundan, onlara daha çox istisna kimi yanaşmağı düzgün sayırıq. Tərifə baxaq:

“Mübtədə cümlənin elə bir baş üzvdür ki, qrammatik cəhətdən cümlənin digər üzvlərindən asılı olmayıb, adlıq halda olub, əlaməti (hərəkət, hal-vəziyyət, xassə, keyfiyyət) xəbərdə müəyyənləşən əşyanı bildirir” (1, s. 105).

Niyə əlaməti xəbərdə müəyyənləşən əşya? Əgər mübtədə doğrudan da xəbərdən asılı deyilsə, niyə əlamətləri xəbərdə müəyyənləşir?

Belə bir argument də gətirə bilər ki, mübtədanın əlamətləri xəbərdə müəyyənləşdiyinə görə xəbər mübtədadan asılıdır, yəni onun əlamətlərinin daşıyıcısı olduğuna görə. Bu yanaşmanı da inkar edə bilmərik. Qarşılıqlı yanaşmaya əsasən, deyə bilərik ki, mübtədə əsasında xəbəri bərpa etmək olar. Məsələn: *Mən gəlirəm, oxuyuram, baxıram və s.*

Mən öz morfoloji əlamətləri ilə xəbəri müəyyənləşdirdi. Bir də belə bir nümunəyə baxaq:

Gəlirəm, oxuyuram, baxıram. Kim? *Mən gəlirəm və s.*

Hansı daha dəqiqdir? Xəbər əsasında mübtədə tam və aydın şəkildə müəyyənləşdi. **Oxuyurlar** desək, söhbətin üçüncü şəxsin cəmindən getdiyi məlum olur, **oxudu** desək, üçüncü şəxsin təkindən. Yəni xəbər əsasında mübtədə bütün əlamətləri ilə birgə müəyyən olunur. Eyni funksiyanı mübtədə yerinə yetirə bilirmi? Bizcə, xeyr. Yuxarıdakı nümunədə mübtədanın ifadə olunduğu şəxs xəbərin də şəxs şəkilçilərini müəyyənləşdirir, daha doğrusu, mübtədəyə aid morfoloji əlamətləri. Bəs feilin şəkli əlamətləri? Zamanı, qrammatik mənə növləri və digər kateqoriyaları? Bunları mübtədə əsasında müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Deməli, qarşılıqlı yanaşmamız da doğru deyildir. Hətta belə demək doğru olar ki, xəbər mübtədadan daha əsasdır, daha başdır.

Həmçinin cümlənin informativ yükü də xəbərin üstündədir. Xəbər cümləni informativ cəhətdən genişləndirə bilən üzvdür. Məsələn: *Mən gəldim. Gəldi – kim? (mübtədə); Hara? necə? nə zaman? niyə? kim ilə? gəldi (zərflər, tamamlıq).* Deməli, cümlənin informativ baxımdan da əsas üzvü xəbərdir.

Dilçiliyimizdə müzakirəli məsələlərdən biri də tamamlığın baş üzv olmasıdır. Ənənəvi dilçiliyə görə, ikinci dərəcəli üzvlər sırasına təyin, tamamlıq və zərflər daxildir. Bu üzvlərin hər biri cümlədə bu və ya digər funksiyaları yerinə yetirməklə müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Elə bu əhəmiyyətə görə, deyə bilərik ki, ikinci dərəcəli üzvlərdən biri digərlərindən seçilir, daha üstün mövqedə durur. Bu isə tamamlıqdır. Tamamlığın cümlədəki rolu, sözsüz ki, inkaredilməzdir. Lakin bu rol onu baş üzv adlandırmağa icazə verirmi? – müzakirəli olan məsələ budur.

Cümlədə obyekt bildirən tamamlıq – üzərində iş icra olunan əşya. Bir yerdə ki, əşya məfhumu var, zənnimizcə, onu adi bir anlayış hesab etmək doğru olmaz. O cümlədən tamamlığı da. Məsələn, belə bir cümləyə nəzər yetirək: *Qız kitabı götürdü.*

Xəbər artıq məlumdur – götürdü. Götürən, yəni mübtədə da bizə məlumdur – qız. Üzərində iş icra olunan əşya kitabdır. Əgər bu cümlə **Qız götürdü** şəklində qurulsaydı, qrammatik tamlıq olsa da, kommunikativ tamlıq olmayacaqdı. “Qız nəyi götürdü?”, – sualı yaranacaqdı. Yaxud, **Oğlunu səslədi** cümləsində, mübtədə buraxılmış olsa da, mənəyə zərər gəlməmişdir, çünki xəbərə əsasən mübtədanı bərpa etmək mümkündür. Lakin bu cümlədə də **oğlunu** sözünü, yəni tamamlığı çıxarsaq, yenə bir qeyri-müəyyənlik, bitməmişlik yaranacaq. **Səslədi. O səslədi.** Kimi? Cümlə öz kommunikasiya funksiyasını tam yerinə yetirmədiyindən qarşı tərəfdə sual yaranır. Göstərdiyimiz bu nümunələrin hər birində tamamlıq vasitəsizdir. Buna səbəb vasitəsiz tamamlığın təsirli feillərlə əlaqəyə girməsi, təsirli feilin təsirlik hal şəkilçili söz tələb etməsi ilə izah oluna bilər. Lakin bu vasitəli tamamlığın cümlədəki rolunu inkar etməyə əsas vermir. **Qız oturub.** Bitmiş fikir varsa da, kommunikativ bitkinlik yoxdur. Harada, yaxud nədə? **Qız stulda oturub. Qız divanda oturub,**

skamiyada oturub. Bu skamiyanın, stulun, divanın harada olması, yaxud əlaməti isə bizi elə də maraqlandırmır. Qız stulda oturub - artıq bizə vəziyyəti tam, aydın çatdırır. Bu baxımdan yanaşdıqda, tamamlığı, həqiqətən də, cümlənin baş üzvü hesab etmək olar. Yəni kommunikativ baxımdan baş üzlər dedikdə, mübtəda, xəbər, tamamlığı qeyd etmək daha doğru görünür. Beləliklə, məsələyə yeni bir aspektdən yanaşdıqda, cümlə üzvlərinin bir-birləri ilə yalnız qrammatik deyil, sintaktik baxımdan da əlaqələnməsini nəzərə aldıqda cümlənin baş və ikinci dərəcəli üzvləri anlayışının heç də mütləq bir termin olmadığını görürük. Qrammatik baxımdan mübtəda və xəbər baş üzv kimi qəbul olunursa, kommunikativ baxımdan bu siyahıya tamamlıq da daxil edilə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. Seyidov Y. Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: “Şərq-Qərb”. 2007. 422 səh.
2. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: “Maarif nəşriyyatı”. 1999. 281 səh.
3. Azərbaycan dilinin qrammatikası II hissə. Bakı: “Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı”. 1959. 403 səh.
4. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri. Bakı 1947. 253 səh.
5. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: “Elm və təhsil”. 2010. 498 səh.
6. S. Telli. Professor Ə. Z. Abdullayev və Azərbaycan dilçiliyi. Bakı: “Elm və təhsil”. 2017. 142 səh.

XÜLASƏ

Məqalədə cümlə üzvləri ilə bağlı bəzi problemləli məsələlərə yeni baxış bucağından yanaşmağa çalışılmışdır. “Cümlə üzvü” termini bir anlayış kimi sintaktik və qrammatik baxımdan izah olunmuş, cümlə üzvlərinin bölünmə prinsipində olan çatışmazlıqlar nəzərə çatdırılmışdır. Mübtəda və xəbər uzlaşmasında hansı üzvün daha dominant olması məsələsi də yeni bir aspektdən izah olunmuşdur. Bu haqda müxtəlif tədqiqatçılardan gətirilən sitatlarla məsələyə iki tərəfli – həm yenilikçi, həm də ənənəvi baxış ortaya qoyulmuşdur. Müəllif qaldırdığı hər bir məsələ ilə bağlı müxtəlif arqumentlər gətirməklə fikirlərini əsaslandırırmışdır.

Açar sözlər: *cümlə üzvləri, baş üzlər, ikinci dərəcəli üzvlər, xəbər, mübtəda, tamamlıq.*